

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

I

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
ÉTUDES № 44/1
FONDATION DE SAINT MONASTÈRE DE HILANDAR

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Tome I

Mélanges offerts à Mirjana Živojinović

Rédacteurs

Dejan Dželebdžić, Bojan Miljković

Secrétaires

Bojana Pavlović, Miloš Živković

BELGRADE

2015

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 44/1
ЗАДУЖБИНА СВЕТОГ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Књига I

Зборник у част Мирјане Живојиновић

Уредници

Бојан Миљковић, Дејан Целебџић

Секретари

Милош Живковић, Бојана Павловић

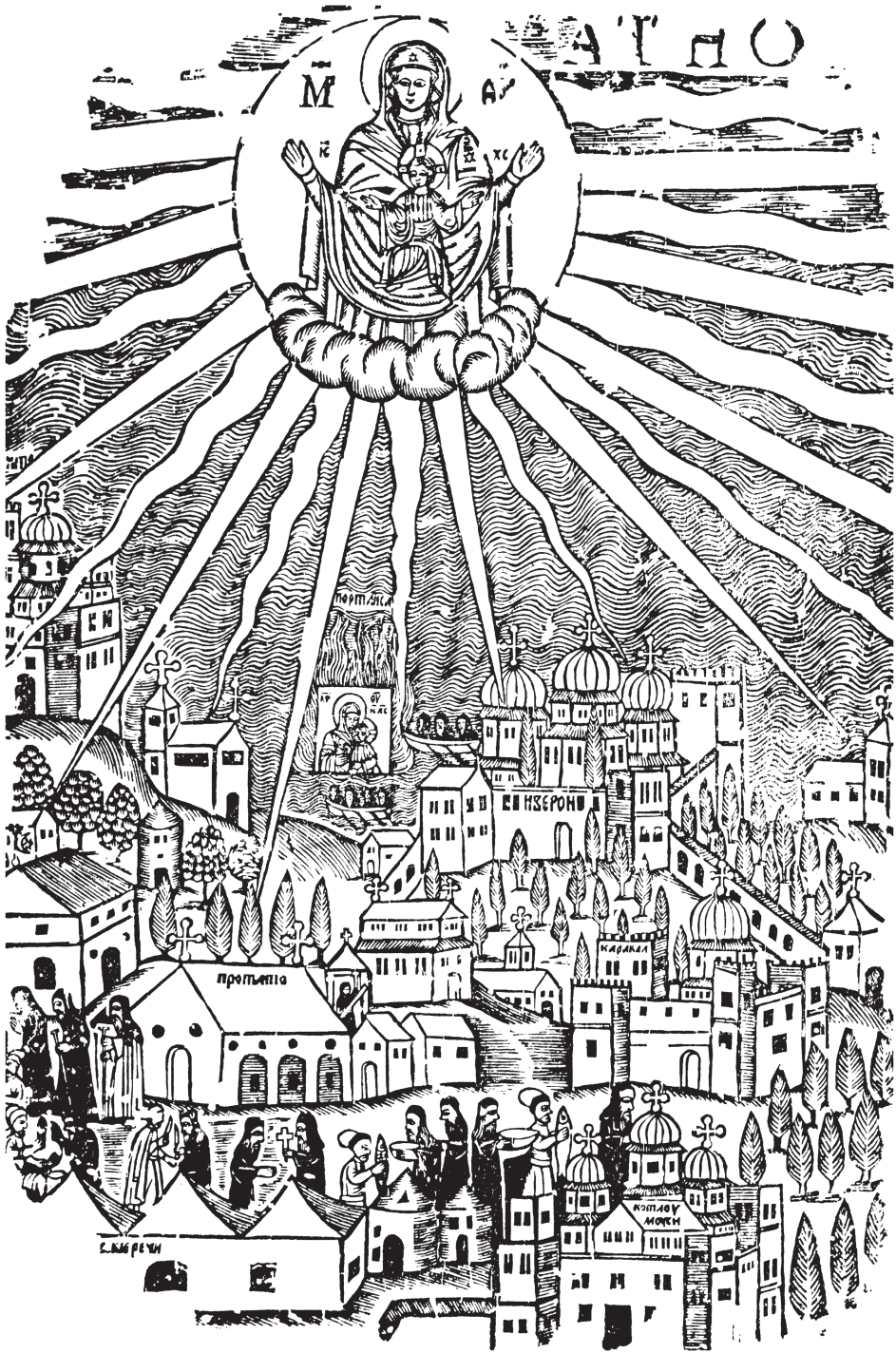
БЕОГРАД

2015

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ
25. фебруара 2015. године.

Ова књига објављена је уз подршку
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
и

Дворез, око 1700, Света Гора

Сарадници Византолошког института САНУ, уз подршку Задужбине Светог Манастира Хиландара, с поштовањем и захвалношћу за изузетна научна достигнућа и немерљив допринос развоју и угледу Института посвећују овај зборник својој драгој колегиници академику Мирјани Живојиновић. Њена посвећеност научном раду, оданост кући у којој је провела читав радни век и пажња према колегама задужили су генерације сарадника.

Будући да је Света Гора одувек била централна тема научних интересовања академика Мирјане Живојиновић, те да она као председник Хиландарског одбора САНУ и председник Друштва пријатеља Свете Горе у последње време покреће нова истраживања и доприноси продубљивању интересовања за светогорске теме, сматрали смо да би и зборник у њену част требало посветити историји и култури Свете Горе. Веома смо задовољни што су многе колеге и колегинице ту идеју подржали и својим прилогом учинили, колико је то могућно, дар нашој слављеници достојним њених заслуга.

Сарадници Византолошког института САНУ

C'est avec respect et reconnaissance que les collaborateurs de l'Institut d'Etudes Byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts, avec le soutien de la Fondation de Saint Monastère de Hilandar, dédient ce recueil à leur chère collègue, l'académicienne Mirjana Živojinović, pour la qualité de son œuvre scientifique et sa remarquable contribution à la réputation de l'Institut. Nombre de générations de chercheurs lui sont redevables pour l'attachement dont elle a fait preuve envers le travail de recherche, son dévouement en faveur de la maison où elle a effectué toute sa carrière et son attention de tout instant envers ses collègues.

Ayant en vu le fait que le Mont Athos a toujours été le thème central des sujets d'intérêt scientifiques de l'académicienne Mirjana Živojinović, et qu'en sa qualité de présidente du Comité de Chilandar de l'ASSA et présidente de la Société des amis de la Sainte Montagne, elle a, ces derniers temps, initié de nouveau thèmes de recherche et contribué à l'approfondissement de certains travaux ayant trait au Mont Athos, nous avons estimé que le recueil qui lui est dédié se devait d'être consacré à l'histoire et la culture de la Sainte Montagne. Nous sommes particulièrement heureux que ce projet ait obtenu le soutien de nombreux et nombreuses collègues qui, à travers leurs textes, ont, autant que faire se peu, élevé cet hommage à notre chère collègue à la hauteur de ses mérites.

Les collaborateurs de l'Institut d'études byzantines de l'ASSA

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

Књига I – Tome I

<i>Гордана Радојчић-Костић, Бојана Павловић, Библиографија академика Мирјане Живојиновић (Bibliographie de l'académicienne Mirjana Živojinović) -----</i>	15
<i>Предраг Коматина, О првом помену монаштва на Атону -----</i>	27
<i>Predrag Komatina, On the first reference to monasticism on Mount Athos -----</i>	33
<i>Andreas Rhoby, Lexikographisch-sprachliche Bemerkungen zu den byzantinisch-griechischen Urkunden des Heiligen Berges Athos -----</i>	35
<i>Андреас Роби, Лексикографско-језичка запажања о грчким светогорским исправама –</i>	60
<i>Jean-Claude Cheynet, Les Tzintziloukai -----</i>	61
<i>Жан-Клод Шене, Цинцилуке -----</i>	71
<i>Frederick Lauritzen, An Athonite assembly described in the Typikon of Monomachos ----</i>	73
<i>Фредерик Лаурицен, Атонски сабор према опису у Мономаховом типикy -----</i>	81
<i>Ploutarchos L. Theocharides, The old monastery of Saint Panteleemon on Mount Athos (Paliomonastiro), once of the Thessalonian (tou Thessalonikeos) -----</i>	83
<i>Плутархос Л. Теохаридис, Стари Манастир Светог Пантелејмона на Атону (Paliomonastiro), некадашњи Солунчев (tou Thessalonikeos) манастир -----</i>	91
<i>Љубомир Максимовић, Владар и манастир -----</i>	93
<i>Ljubomir Maksimović, The ruler and his monastery -----</i>	98
<i>Бојана Крсмановић, Акт прота Герасима о уступању Хиландара Србима -----</i>	101
<i>Војана Крсмановић, The act of protos Gerasimos on ceding Hilandar monastery to the Serbs -----</i>	112
<i>Ирена Шпадијер, Алегорија раја код Светог Саве и Стефана Првовенчаног -----</i>	113
<i>Irena Špadijer, The allegory of paradise in the writings of St. Sava and Stefan the First-Crowned -----</i>	126
<i>Бојан Миљковић, Хиландарски игумански штап -----</i>	127
<i>Војан Миљковић, Hegoumenos' baton of Hilandar monastery -----</i>	137
<i>Виктор Савић, Устав за држање псалтира и Хиландарски типик -----</i>	139
<i>Viktor Savić, Rules for the use of the Psalter and Typikon of Hilandar -----</i>	147
<i>Πασχάλης Ανδρούδης, Ο πύργος του Αγίου Σάββα στη Μονή Χελανδαρίου Αγίου Όρους –</i>	149
<i>Πασχалис Андрудис, Пирг Светог Саве у Манастиру Хиландару на Светој Гори -----</i>	164

<i>Смиља Марјановић-Душанић, Повеље за лимски Манастир Св. апостола и српски владар као ретник апостолима</i> -----	167
<i>Smilja Marjanović-Dušanić, Le corpus des chartes pour le monastère des Saints Apôtres sur le Lim et le souverain serbe comme isapostolos</i> -----	175
<i>Даница Поповић – Марко Поповић, Келије Манастира Св. Николе у Дабру</i> -----	177
<i>Danica Popović – Marko Popović, Kellia of the monastery of St Nicholas in Dabar</i> ----	186
<i>Љубомир Милановић, Illuminating touch: Post-resurrection scenes on the diptych from the Hilandar monastery</i> -----	189
<i>Љубомир Милановић, Додир просветљења: сцене Христових посмртних јављања на Хиландарском диптиху</i> -----	203
<i>Срђан Пириватрић, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља</i> -----	205
<i>Srdan Pirivatrić, Chronology of first charters of King Milutin, issued after the conquest of Skopje</i> -----	213
<i>Mihailo St. Popović, Das Kloster Hilandar und seine Weidewirtschaft in der historischen Landschaft Mazedonien im 14. Jahrhundert</i> -----	215
<i>Михаило Ст. Поповић, Манастир Хиландар и сточарство у историјској области Македонија у XIV веку</i> -----	225
<i>Olivier Delouis, Un acte de vente inédit de 1321: le monastère de Karakala et la famille des Kabasilas</i> -----	227
<i>Оливије Делуи, Један неиздати купопродајни уговор из 1321. године: Манастир Каракала и породица Кавасила</i> -----	249
<i>Драган Војводић, О времену издавања повеља којима краљ Душан потврђује Хиландару даривање Манастира Светог Ђорђа и села Уложишта, а Хрусијском пиргу поклања цркву у Липљану</i> -----	251
<i>Dragan Vojvodić, On the time when the charters were issued, confirming king Dušan's donation of the monastery of St. George and the village of Uložište to Hilandar, and the church in Lipljan to the Hrusia Pyrgos</i> -----	257
<i>Antonio Rigo, Le Mont Athos entre le patriarche Jean XIV Calécas et Grégoire Palamas (1344–1346)</i> -----	259
<i>Антонио Риго, Света Гора између патријарха Јована XIV Калеке и Григорија Паламе (1344–1346)</i> -----	283
<i>Небојша Порчић, The Menologem in Serbian Medieval Document-Making</i> -----	285
<i>Небојша Порчић, Менологом у обликовању српских средњовековних докумената</i> --	298
<i>Срђан Шаркић, Стицање својине ἐξ ἀγορᾶς у грчким повељама српских владара</i> ---	299
<i>Srdan Šarkić, Acquisitions of property ἐξ ἀγορᾶς in Greek charters of Serbian rulers</i> ---	308
<i>Војана Павловић, Mount Athos in the historical work of Nikephoros Gregoras</i> -----	309
<i>Бојана Павловић, Света Гора у историјском спису Нићифора Григоре</i> -----	321
<i>Ђорђе Бубало, Логос формула у хрисовуљи цара Стефана Уроша Манастиру Лаври (1361)</i> -----	323
<i>Djordje Bubalo, The Logos-formula in emperor Stefan Uroš's chrysobull to the Great Lavra monastery (1361)</i> -----	337

Књига II – Tome II

<i>Φαίδων Χατζηαντωνίου</i> , Το κωδωνοστάσιο της Μονής Παντοκράτορος -----	339
<i>Федон Хадзиандониу</i> , Звоник Манастира Пантократор -----	357
<i>Станоје Бојанин</i> , Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација (Хиландар № 58 и № 59) -----	359
<i>Stanoje Bojanin</i> , Two lost charters of the Brankovićs' and their compilation (Chilandar № 58 and № 59) -----	382
<i>Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα</i> , Άγνωστες βυζαντινές επενδύσεις εικόνων από μονές του Αγίου Όρους -----	385
<i>Katja Loverdou-Tsigarida</i> , Непознате иконе са оплатом из светогорских манастира -----	395
<i>Миодраг Марковић</i> , О представама Светог Саве Српског у Ватопеду, с посебним освртом на фреску у Параклису Светог Димитрија -----	397
<i>Miodrag Marković</i> , About representations of St Sava of Serbia in Vatopedi monastery, with special focus on fresco in the parekklesion of St Demetrios -----	406
<i>Raul Estangüi Gomez</i> , Actes autographes de l'empereur Manuel II Palaiologos conserves dans les archives du Mont Athos -----	409
<i>Раул Естангуи Гомез</i> , Аутографски акти цара Манојла II Палеолога сачувани у светогорским архивима -----	426
<i>Тамара Матовић</i> , Μετά θάνατον δῶρον у светогорским актима -----	427
<i>Tamara Matović</i> , Μετά θάνατον δῶρον dans les actes des monastères de l'Athos -----	441
<i>Гордана Јовановић</i> , О повељи деспота Ђорђа, Јована и деспотице Ангелине Манастиру Светога Павла на Светој Гори 1495, 3. новембра, у Купинику -----	443
<i>Gordana Jovanović</i> , The charter of despot Đorđe, Jovan and despina Angelina issued to the monastery of St Paul on Mount Athos on November 3, 1495, in Kupinik -----	455
<i>Гојко Суботић</i> , Припрата Саборне цркве у Кареји почетком XVI века -----	457
<i>Gojko Subotić</i> , Le narthex de l'église cathédrale à Karyés au début du XVI ^{ème} siècle -----	465
<i>Νίκος Διονυσόπουλος</i> , Γυναικείες παρουσίες στο Άγιον Όρος: τα οικογενειακά πορτρέτα της Έλενας Ράρες και της Ρωξάνδρας Λαπουσνεάνου, πριγκιπισσών της Μολδαβίας, στις Μονές Διονύσιου και Δοχειαρίου (16 ^{ος} αι.) -----	469
<i>Никос Дионисопулос</i> , О присуству жена на Светој Гори: породични портрети принцеза Молдавије Јелене Рареш и Роксандре Лапушњану у манастирима Дионисијату и Дохијару (XVI) век -----	482
<i>Зоран Ракић</i> , Заставице четворојеванђеља бр. 33 и 69 у библиотеци Манастира Хиландара -----	485
<i>Zoran Rakić</i> , Headpieces of tetraevangelia Nos. 33 and 69 in the library of the Hilandar monastery -----	493
<i>Ђорђе Трифуновић</i> , Упутство за одређивање хронологије у старим српским рукописима (рукопис Манастира Хиландара бр. 125) -----	495
<i>Đorđe Trifunović</i> , Instructions on determining chronology in old Serbian manuscripts (Hilandar monastery manuscript No 125) -----	503

<i>Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας</i> , Άγνωστη εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε στη Μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος -----	505
<i>Εφθymiος Η. Цигаридаc</i> , Непозната икона Емануила Занеа у Манастиру Великој Лаври на Светој Гори -----	510
<i>Снежана Јелесијевић</i> , Карејски типик у препису јеромонаха Арсенија Суханова ----	513
<i>Снежана Елесиевич</i> , Карейский устав в списке иеромонаха Арсения Суханова ----	526
<i>Дејан Целебдић</i> , Две неиздате <i>омологије</i> о хиландарској Келији Светих Архангела у Кареји из друге половине XVII века -----	527
<i>Dejan Dželebdžić</i> , Two unpublished <i>homologiai</i> concerning the Hilandar cell of the Holy Archangels in Karyes from the second half of the 17 th century -----	539
<i>Kyriell Pavlikianov</i> , Il culto di San Costantino imperatore nei monasteri del Monte Athos --	541
<i>Кирил Павликианов</i> , Култ светог цара Константина у манастирима Свете Горе ----	548
<i>Татјана Стародубцев</i> , Икона Ваведења са Светим Савом и Симеоном Српским и Светим Харалампијем у Црквеном византијском музеју у Митилини -----	549
<i>Tatjana Starodubcev</i> , The icon of the Presentation of the Virgin in the Temple with Sts Sava and Symeon of Serbia and St Charalambos in the Ecclesiastical Byzantine Museum at Mytilini -----	564
<i>Даница Петровић</i> , Хиландарски појци-писари у XVIII веку -----	567
<i>Danica Petrović</i> , Hilandar chanter-scribes in the 18 th century -----	577
<i>Милош Живковић</i> , Иконографска забелешка о сликарству хиландарског католикона: представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог у ексонартексу ----	579
<i>Miloš Živković</i> , An iconographic note on the wall paintings of the katholikon of the Hilandar monastery: the depiction of St. Sisoes above the grave of Alexander the Great in the exonarthex -----	586
<i>Νικόλαος Αργ. Μερτζιμέκης</i> , Περί της Ξενοφοντινής <i>ἀμπελικῆς</i> του Αγίου Φιλίππου και τών σχέσεων των μόνων Ξενοφόντος και Χελανδαρίου. Ιστορική έρευνα των αθωνικών πηγών -----	589
<i>Николаос Αργ. Μερзимекис</i> , О ксенофонтском <i>винограду</i> Светог Филипа и везама Ксенофонта и Хиландара. Историјско истраживање атонских извора -----	597
<i>Весна Пено</i> , Хиландарски појци и писари новијег доба -----	599
<i>Vesna Peno</i> , The Hilandar monastery chanters and scribes of modern time -----	605
<i>Jelena Bogdanović</i> , Le Corbusier's testimonial to Byzantine architecture on Mt. Athos --	607
<i>Јелена Богдановић</i> , Ле Корбизијеово сведочанство о византијској архитектури на Светој Гори -----	622

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
(Српска академија наука и уметности, Београд)

ВЛАДАР И МАНАСТИР

Једно од најзначајнијих питања владарске идеологије Немањића, било је питање односа владара према свом вечном почивалишту. Правих услова за династички маузолеј у Србији није било и српски владари, углавном сваки за себе, подижу гробну цркву и одговарајући манастирски комплекс. Такође, сваки од њих, водећи за живота политику на самосвојан и у суштини аутократски начин, али често навлачећи монашку ризу пред крај владавине, очекује да ће после смрти бити канонизован. Сопствени маузолеј у облику манастира је онда логична последица и он, у извесном смислу, постаје реплика Немањиног маузолеја. То је део схватања да Студеница, иако узор, не може бити опште заупокојено место за владаре, што се већ јасно види у Милешеви. Потоњи развитак је, не само у идејном него и у политичком смислу потврдио такво схватање.

Кључне речи: Студеница, маузолеј, Немања, Владислав, Милутин.

Уздизање и обликовање породице Немањића у прву (и једину) праву династију средњовековне Србије отворило је многа раније непозната питања у схватању положаја владара, а затим, последично, и у домену владарске идеологије.¹ Једно од њих, једно од најзначајнијих, било је питање односа владара према својој главној задужбини, односно свом вечном почивалишту.

Тај однос, разуме се, није могао у потпуности да зависи од слободне воље и карактера сваког појединог српског владара. Другим речима, иако израз самодршчеве воље, тај однос је морао бити уоквирен неком општом закономерношћу у развоју земље, с једне, и династичком политиком и традицијом, с друге стране. Пре свега, Србија се, у тренутку када Немањићи долазе на власт, исказује као земља без правог градског живота, земља која нема ни сталну престоницу, нити било какав град који би се могао подичити живим и неспорним историјским

¹ Овај текст је настао као део истраживања на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177032).

значајем или зрачењем културног, односно духовног центра.² Зато Србија није могла имати цркве-маузолеје градског типа, као што су били Апостоли или Пантократор у Цариграду или, рецимо, катедрале у Сен-Денију и Кракову. Решење се морало појавити на другој страни и за њега се побринуо родоначелник династије.

Будући да је Стефан Немања умро као монах Симеон у тек подигнутом Хиландару на Атону, где се подвизавао заједно са сином Савом, било је природно да буде сахрањен на том светом месту. Занимљиво је, међутим, да типик Хиландара није састављен према типичу неког светогорског манастира (Ватопеда, рецимо, у којем је Сава, заједно са оцем, обитавао пре Хиландара) него према типичу цариградског манастира Евергетиде (у којем је Сава такође боравио).³ Касније ће сличан поступак бити поновљен у случају Студенице.⁴ Очеvidно, две најважније Немањине лавре, једна на Св. Гори, друга у земљи, а обе почивалишта његова, морале су бити устројене према од раније познатом узору из византијске престонице, у складу са његовим високо постављеним самодржавним стремљењима. За Студеницу, сасвим разумљиво ако се овако посматрају ствари, тај тренутак наступа када долази до преноса Немањиних моштију из Хиландара. Разлози за то, политичке, идеолошке и безбедносне природе, добро су познати, али се поставља питање да ли је Студеница требало да буде Немањин или, у будућности, и династички маузолеј. Ово питање је већ довољно проучавано, нарочито у интригантној, сјајно документованој, докторској дисертацији Данице Поповић *Српски владарски гроб у средњем веку* (Београд 1992), али ми се чини да је остало извесног простора за изоштравање одређеног угла посматрања.

Као што сам покушао да покажем, правих услова за династички маузолеј у Србији није било и то је један део објашњења праксе да потоњи српски владари, углавном сваки за себе, подиже гробну цркву и одговарајући манастирски комплекс. Други део објашњења могао би се потражити у чињеници да сваки од њих, водећи за живота политику на самосвојан и у суштини аутократски начин, али често навлачећи монашку ризу пред крај владавине, очекује да ће после смрти бити канонизован. То се обично и дешава, што све скупа личи на реплику Немањиног живота.⁵ Сопствени маузолеј у облику манастира је онда логична последица и он, у извесном смислу, постаје реплика Немањиног маузолеја.

Ипак, сјајем Немањиног родоначелничког и светитељског ауторитета, праћеног угледом архимандрита Саве као студеничког игумана, Студеница постаје најзначајнија лавра на тлу Србије.⁶ У следеће две владарске генерације

² Посведочени градови у делу Константина Порфириогенита свакако нису могли да играју такву улогу. Уп. С. Ђурковић, *Насељени градови* Константина Порфириогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.

³ М. Живојиновић, Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике, ЗРВИ 33 (1994) 85–102.

⁴ Cf. Lj. Maksimović, L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 38 et n.21.

⁵ Cf. *idem*, Οι άγιοι σέρβοι βασιλείς, The Heroes of the Orthodox Church: The New Saints, 8th–16th Centuries, Athens 2005, 107–122.

⁶ Cf. Maksimović, L'idéologie du souverain, 35–49.

изгледало је да се тиме ударају темељи за њено исказивање као династичког маузолеја. Стефан Првовенчани, као монах Симон, погребен је у очевој гробној цркви, којој је његов син и наследник, Радослав, додао припрату, вероватно као планирано а неостварено место свог вечног покоја.⁷ Али први српски краљ, који је заједно са братом Савом задобио међународно признату независност државе и цркве,⁸ заслужио је заупокојено место у грађевини која је симболизовала ту историјску прекретницу и у којој је требало да буду крунисани будући српски краљеви. Тако су његови земни остаци настојањем Саве премештени у Жичу.⁹ Њихово враћање у Студеницу, вероватно за великог татарског продора у доба краља Владислава, било је привременог карактера. Касније је мошти Стефанове Урош пренео у сопствену задужбину Сопоћане, снажећи тако своју непосредну везу са оцем.¹⁰ То је било потребно, будући да су између њихових владавина већ краљевала два старија сина Стефана Првовенчаног, што је умањивало снагу Урошевог ослањања на очеву харизму.

Али читава ова прича има и другу димензију. Могућност (да ли и намера?), која се назирала, да Студеница добије место заједничког маузолеја Немањића исказује се са оним првим генерацијама породице, које су наглашено биле везане за царски дом Анђела, и посебно за Алексија III Анђела, али после 1204. године и за епирску грану те византијске династије. Од Стефана Немањића до Радослава, од Студенице до Милешеве, уз видљиво пресудну Савину улогу у читавом приступу, могућно је пратити и текстуалне и иконографске поруке које ову везу наглашавају.¹¹ То је био период јасног настојања на повезивању, и физичком и идеолошком, двеју владарских породица, у првом таласу непосредног преузимања византијских културних вредности у државним, духовним и дворским оквирима. Идеја о династичком маузолеју могла је бити једна од првих које су побудиле одговарајуће интересовање, с обзиром на наглашену улогу фунерарног елемента у српској владарској идеологији.¹²

Убрзо је, међутим, превладало другачије схватање, али је тешко прецизно рећи када се оно јавља. Краљ Радослав је ту већ извесна непознаница, иако међу првим Немањићима он има посебно место као владар који је можда најјасније показивао своје угледање на разноврсне византијске узоре.¹³ Наиме, ако је и дизао припрату у Студеници за своје заупокојено место, није извесно да је тамо био и сахрањен.¹⁴ С друге стране, ако за његове владе долази до градње Милешеве,

⁷ О научним контроверзама о могућности Радославове сахране у студеничкој припрати в. Д. Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 46 сл.

⁸ Уп. Б. Ферјанчић, *Љ. Максимовић*, Св. Сава и Србија између Епира и Никеје, Св. Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13–26 (=В. Ферјанчић, *Љ. Максимовић*, Sava Nemanjić and Serbia between Epirus and Nicaea, *Balkanica* 45 (2015) 37–54); *Љ. Максимовић*, La Serbie et le contrées voisines avant et après la IVe croisade, *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Paris 2005, 280 sq.

⁹ Уп. *Поповић*, Српски владарски гроб, 44.

¹⁰ Исто, 69–70.

¹¹ Уп. Г. Субојић, *Љ. Максимовић*, Свети Сава и подизање Милешеве, Византијски свет на Балкану I: Охридска архиепископија у византијском свету, Београд 2012, 97–109.

¹² О овим питањима детаљно: *Поповић*, Српски владарски гроб, *passim*.

¹³ Уп. *Љ. Максимовић*, *Византинизми* краља Стефана Радослава, *ЗРВИ* 46 (2009) 139–147.

¹⁴ *Поповић*, Српски владарски гроб, 46 сл.

што се у последње време сматра прилично извесним,¹⁵ већ тада је био отворен пут промени која ће обележити Владислављеву владавину. У Милешеви постоји поворка Немањића, постоје и представа и спомен (уз Стефана Првовенчаног) византијског цара Алексија III Анђела, као део дотадашњих схватања.¹⁶ Међутим, постоји и посебна ктиторска представа Владислава, што указује на одлуку већ устоличеног краља да Милешева буде његов маузолеј који, и поред извесних угледања на Студеницу, означава почетак политике да сваки краљ подиже своју гробну задужбину.¹⁷ Тај приступ се поклапа са престанком везивања за Анђеле, али и за почетак нове политичке оријентације ка неговању тешњих веза са Бугарском.

Такве везе леже у основи разбијања, потенцијалног или стварног, студеничког маузолејског монопола. Јер, Сава је изненада умро у Бугарској не исказавши жељу, како је посведочио његов животописац, о месту своје сахране.¹⁸ Краљ Владислав одлази у Бугарску по његове земне остатке и вероватно тада почињу његове интензивније везе са Иваном Асеном II, које су означиле престанак инсистирања на вези са Анђелима. Резултат би се могао сматрати очекиваним: Савино тело није било пренето у Студеницу, него у Милешеву коју је Владислав сматрао својом задужбином. То није било учињено због Савине некадашње евидентне улоге у креирању концепта Милешеве, него због Владислављевих политичких интереса. Он је, свакако, желео да у својој *Студеници*, на коју уосталом сликарство Милешеве у понечем и подсећа, има тако снажну потпору као што су мошти првог српског архиепископа. С друге стране, као што је речено, веза са Анђелима се још увек види у сликарству Милешеве. Све ове чињенице пружају основу за схватање да је управо ту прекретница од које ће сваки српски владар настојати да подигне сопствену гробну задужбину или да буде сахрањен у већ подигнутој цркви, али неупотребљеној у ту сврху. Тако се ређа низ – Урош у Сопоћанима (његова супруга Јелена у Грацу), Драгутин у капели Ђурђевих Ступова, Милутин у Бањској, Стефан Урош III у Дечанима, Душан у Св. Арханђелима. После Немањића следе – Лазар у Раваници (његова супруга Милица у Љубостињи), Стефан Лазаревић у Ресави. Узгред буди речено, не изненађује што смутна времена нису оставила сигуран податак ни о месту сахране последњег Немањића, цара Уроша, ни о месту сахране последњег владара средњовековне Србије, деспота Ђурђа Бранковића.¹⁹

У таквом развоју ствари два кључна момента, битна још за првих Немањића, ипак остају нетакнута у својој вредности. Један је харизма Студенице, други династичко осећање. Веза са Студеницом, угледање на Студеницу осећа се у већој или мањој мери код свих потоњих маузолеја Немањића, било у архитектонским украсним и конструкционим решењима или у распореду делова живописа.²⁰ Посебно је за став према Студеници занимљив приступ краља Милутина.

¹⁵ Уп. *Субојић, Максимовић*, Свети Сава и подизање Милешеве, 97.

¹⁶ Исто, 100 сл.

¹⁷ *Поповић*, Српски владарски гроб, 47.

¹⁸ Исто, 54.

¹⁹ Исто, 119 и н. 45; 131 и н. 75.

²⁰ Уп. исто, 47.

Највећи градитељ међу српским владарима подизао је многе цркве међусобно различите по стилу градње и светитељској посвети, али је међу њима манастирска загробна црква – Бањска – најсличнија Студеници, саграђена ...на слику *свѣте Богородице стѣуденичке* (тако Данило II),²¹ а посвећена, што је карактеристично за свеукупност Милутинових амбиција, Св. Стефану Првомученику, заштитнику Немањића. Ако је Милутиново градитељство масовно обележено византијском архитектонском мишљу, Бањска означава враћање Студеници, пре свега њеним раскошним решењима фасаде, и рашком типу храма, са архитектонским решењима која подсећају на Жичу, па донекле и на Сопоћане.²² Оно што, међутим, нарочито наглашава Милутинову везу са Студеницом јесте чињеница да је он подигао посебну цркву у студеничкој порти, звану Краљева црква.

Други моменат – династичко осећање Немањића – несумњиво има изузетну улогу у српској средњовековној историји. У гробним задужбинама то осећање се, осим овде споменуте појаве преноса моштију ради јачања ауторитета онога ко то чини, огледа у династичким представама, било да се ради о поворкама Немањића (Милешева, Сопоћани, капела Ђурђевих Ступова) или о лози Немањића (Дечани, Матејич). Представљање лозе Немањића, као реплике лозе Јесејеве, без паралеле је у византијском свету и означава светородност династије.²³ То значи да се снага посебних владарских култова постепено, али у великој мери уводи у некакве заједничке оквире. Подизање појединачних манастира-маузолеја тиме ипак није било оспорено. Разлози за њихову градњу наведени су на почетку овог излагања. Можда би се њима могла додати једна чисто политичка околност. Ако се династичко осећање и легитимност наслеђивања у целини тешко могу доводити у питање, не треба заборављати чињеницу да после првог краља, Стефана Првовенчаног, па све до првог цара, Стефана Душана, међу свим српским владарима само краљ Милутин није био принуђен да напусти престо. Прилично је јасно, онда, како је сваки српски краљ посматрао владавину свог непосредног претходника и какве је мере морао да предузима ради сопствене глорификације. Подизање сопственог маузолеја није представљало последњу од таквих мера.

²¹ Уп. исто, 95.

²² Исто, 96 сл. и н. 16.

²³ Cf. *Maksimović*, *Οι άγιοι σέρβοι*, 107–122

Ljubomir Maksimović

(The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE RULER AND HIS MONASTERY

One of the most important questions about the royal ideology of the Nemanjić dynasty is the nature of the relationship of the ruler towards his most important endowment, his eternal legacy. This relationship could not be left to the whim of every individual ruler; rather it had to be formed within the framework of general conditions in the country, on the one hand, and on the other, within the dynastic politics and traditions of the ruling family. Serbia was a state with no real urban life and no fixed capital city. This precluded the establishment of a mausoleum church of the urban type. An original solution was established by the founder of the dynasty.

Since Stefan Nemanja died as the monk Symeon in the recently built convent of Hilandar on Mt Athos, it was natural that he should be buried at that holy place. Later, however, his relics were translated to Studenica. The reasons for this act are well-known, but what remains unclear is whether Studenica was intended as personal Nemanja's mausoleum, or as the future mausoleum of the whole dynasty.

Since proper conditions for a dynastic mausoleum did not exist in Serbia, subsequent Serbian rulers, on the whole, erected churches for their own interment, along with an appropriate monastic complex. The other part of the explanation lies in the fact that the rulers, after following their own political course in life, frequently retired within the walls of a monastery towards the end of their rule, in the expectation of canonization. In fact this often did occur, which all together begins to resemble a re-enactment of the life of their saintly forbear. A personal mausoleum in the form of a monastic foundation was, then, a logical result, and the monastery, in a sense, became a copy of Nemanja's own mausoleum.

The luster of Nemanja's authority as the saintly originator of the lineage, along with the reputation of the archimandrite Sava, as *hegumenos* of the convent ensured that Studenica would remain the most important monastic foundation on Serbian soil. During the next two generations of rulers this fact seemed to be establishing the arguments for its emergence as a dynastic mausoleum. However, a different understanding rapidly came to predominate. At Mileševa there is a procession of the Nemanjić rulers, there is also a representation (with Stefan the First Crowned) of the Byzantine Emperor Alexios III Angelos, which all constitutes part of the understanding up to that point. But there is also an independent donator's composition of Vladislav, which indicates the decision of the already invested king to make Mileševa his mausoleum. This, along with some similarities to Studenica, marks the beginning of a policy by which every monarch erected his own burial endowment. It was the turning point, after which every Serbian ruler would attempt to establish such a last resting place for himself, or to be interred in a church not previously used for such a purpose.

In the course of the development of this tradition two key elements, important even for the first Nemanjić rulers, remain unchallenged in their significance. The first is the charisma of Studenica, the other, dynastic sentiment. The connection to

Studenica and deference to Studenica can be sensed to a greater or lesser extent in all the subsequent mausoleums of the dynasty. The other aspect is the dynastic sentiment of the Nemanjićs. In their burial endowments this is reflected in representations of the dynasty, whether these were processions of the Nemanjićs (Mileševa, Sopoćani, chapel at Djurdjevi Stupovi) or their family tree (Dečani, Matejič). The representation of the Nemanjić lineage, in imitation of the lineage of Jesse, signifies the divine origins of the dynasty. Clearly, the creation of individual monastic mausoleums did not call this into question. To the ideological motivations for the foundation of these houses, we may add another, purely political circumstance. Of all the Serbian rulers after the first king, Stefan the First Crowned, to the first Emperor, Stefan Dušan, only King Milutin avoided forcible removal from the throne. It should be therefore pretty clear that the Serbian kings did not glorify their immediate predecessors, and that they took steps to glorify themselves. The foundation of their own mausoleums was an important step they took in this regard.